

Utószó

A szegedi *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez* című sorozat jelen kötetével azt a hagyományt kívántuk folytatni amelynek célja visszavonult vagy már nem élő kutatók gyűjtésének megmentése, több évtizedes fáradságos munkájának hozzáférhetővé tétele. Herepei Jánost, Jenei Ferencet, Veress Endrét és Iványi Bélát követően ezúttal báró Radvánszky Béla hagyatékának egy töredékéből kísérlünk meg a magyar szellemi örökség fontos részét képező területről, a népi orvoslás tudományából egy töredéket közreadni.

Radvánszky Bélának e század elején tervezett kiadásra szánt gyűjtése (ill. kiadás-tervezete) közel egy évszázadig porosodott érintetlenül a Magyar Országos Levéltárban (OL, P 566. Radvánszky család sajkókezai lt., 97. cs. XIV. cs.), míg Jankovics József rá nem bukkant kutatásai során, s fel nem hívta e sorozat szerkesztőjének, s e kötet sajtó alá rendezőinek figyelmét eme elfeledett becses gyűjteményre. Az utószóban elősorban a kiadás körülményeiről, céljáról, a kötet felépítéséről, a kiadási elvekről szeretnénk röviden szólni, hiszen nem lehetett célunk az itt publikált orvoslókönyvek értékelése, helyük kijelölése az orvostörténeti irodalomban, egymáshoz való viszonyuk részletes elemzése.

Először néhány szót a Radvánszky-féle tervezetről. Az Országos Levéltár Radvánszky család levéltára hagyatékban a *Régi magyar orvosságos könyvek másolatai* című kötegen a feljegyzések között találunk egy lapot TARTALOMTERVEZET megjelöléssel, az alábbi sorokkal: „Régi magyar orvosságos könyvek vagy Házi patika könyveknél a bevezetés csak a kéziratok leírására, kormeghatározására, ha írójuk ismeretes, azokról adatokra szorítkozik, azután indokolva, miért szükséges ezeket kiadni. – A nyomtatással egyidejűleg megírni külön: Házi gyógyítás és babona a XVI. és XVII. században.” Egy másik lapon: Házi Történelmünk Emlékei

Közli

Br Radvánszky Béla

(Harmadik Osztály
Leltárak és Hagyomány jegyzékek)

Negyedik Osztály

(Házi Orvosságos és
könyvek)

Régi magyar Orvosságos könyvek
Részletes Tartalomtervezet

Ez utóbbi tervezetnek nyoma sincs. Egy elkezdett tartalomtervezetet, illetve sorrendet találunk az egyik lapon, részletes ismertetés azonban nem szerepel a feljegyzések között.

Ez: IV. Osztály.

1. Házi Orvskönyv XVI. századból (146 fol. lap)
2. Lóorvskönyv XVI. századból (5 fol. lap.)
3. Lóorvskönyv írta Máriássy János 1614. (34 fol. lap)
4. Lóorvskönyv írta Révay István (47 fol. lap)
5. Néhány ráolvasás.

Hogy pontosan hogyan kívánta ezt a kötetet felépíteni, nem dönthető el. Megfigyelhetünk olyan törekvést is, mintha a lóorvskönyveket külön fejezetbe szánta volna, s még számtalan szörványreceptet is összegyűjtött. A feljegyzések között rábukkanunk még különböző orvskönyvek címére is. Hogy ezek közül tervezett-e még másokat is az itt szerepelteken kívül közzétenni, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy a Radvánszky Béla által leírt vagy leiratott kéziratokon nem mindenütt találjuk az összeolvasás tényét jelző szignatúrát. Már az összeolvasó munka is abbamaradt, mint ahogy a bevezetés sem készült el, és a tervezet is csak tervezet maradt. Hogy a majdnem kész kötetterv miért maradt kéziratban, nem tudhatjuk. Minden bizonnyal Radvánszky halála (1906) hiúsította meg e munka megjelenését, hiszen a kötettervezet egyes fejezetein 1905-ös összeolvasási dátum is látható. Mint ahogy nem tudhatjuk azt sem, hogy Radvánszky hű segítője, R. Kiss István, aki a kiadástervezetről hírt ad (ItK, 1903. 85.), s részt vett az átíró, illetve összeolvasó munkálatokban, a későbbiekben miért nem folytatta mestere munkáját.

Radvánszky Béla több évtizedes kutató-, gyűjtő- és kiadói munkájának fontos része e tervezet. Szorosan beletartozik a *Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században* című kötetek családjába. Kultúrtörténeti, orvos- és gyógyszer-történeti szempontból is egyedülálló volt e vállalkozása, hiszen ilyen nagyszabású törekvéésre nem igen találunk példát az elmúlt évtizedekből. Közel húsz önálló, illetve valamely Herbariumhoz kötött, hozzátoldott receptgyűjteményt szedett össze. Talán azért is hangsúlyoznunk kell Radvánszky Béla válogatásának fontosságát, mert ezek a kéziratok orvoslókönyvek nem tudós szakkönyvek a szó szoros értelmében. Többségük másolat (az egyéni alkotást sem zárva ki), hiszen olyan könyvek is szerepelnek e gyűjteményben, amelyek láthatóan több helyről másoltattak, állítottak össze, s több év vagy évtized munkáját, keze nyomát viselik, örökítik meg. A másolatok zömmel XVII. századiak.

Az orvoslókönyvek leírása nem mind Radvánszky Bélától származik, az összeolvasás, jegyzetelés az ő keze nyomát őrzi. Az összeolvasás dátumát, ahol ez megtörtént, mindenütt megtaláljuk. A legelső 1888-ból, a legutolsó 1905-ből való, a legtöbb a kilencszázas évek első éveiből. A kéziratban felfigyelhetünk Radvánszky néhány utasítására, amelyeket a majdani nyomdásznak szánt, így például a Lóorvskönyv a XVI. századból című fejezet előtt a következő utasítást olvashatjuk: Tájékoztatásul az itteni kéziratból egy (lap) egészen beírott lap körülbelül egy nyomtatott lapot ad ritkított garmond ant. betűvel, olyan alakban, mint *Magyar családélet és háztartás* című munkám.

Kérdezhetnénk, miért nem a Radvánszky által tervezett címek egyikét (Régi magyar orvosságos könyvek vagy Házi patika könyvek) választottuk kötetünk címéül. Úgy gondoltuk, találóbbré és szemléletesebb, ha a kötet közel egyötödét kitevő egyik „könyv” címét emeljük ki. (E kiemelés közvetve Radvánszkytól ered.) Az alcím pedig többé-kevésbé magában foglalja Radvánszky Béla címtervezetét. „Könyv” értelemben itt és a továbbiakban az egyes orvoslókönyvek értendőek, amelyekből kötetünk tizenhat különböző kéztől származó kéziratot tartalmaz.

Hogy Radvánszky miért éppen ezeket az orvosságos könyveket választotta, ma már kideríthetetlen. Mai szemmel nézve talán nem lenne mindegyik közlésre érde-

mes, nagyon kevés – különösen betűhív – szövegkiadás áll a kutatók rendelkezésére. Az ilyen típusú könyvek kiadása még csak meg sem közelíti a régi magyar szakácskönyvek kiadási divatját, holott nem kevésbé értékesek, holott kultúránk fontos része, hozzátartozott – mint ahogy ma is hozzátartozik – mindennapi életünkhöz. Egy nép kultúrájának, kulturáltságának, fejlettségi fokának hű tükörképe és mutatója a test, a lélek egészségének megőrzése és ápolása, a természethez (növények, állatok, természetfeletti erők), környezetéhez való viszonya.

Megtartottuk a Radvánszky-féle kiadástervezetet, nem akarván egyik vagy másik „könyvet” (ha kevésbé értékes is) önkényesen félretenni, tiszteletben tartván Radvánszky elképzelését. S talán éppen azért, mert az itt közölt könyvek színvonalá hűlámzó, jellemző képet alkothatunk, hű keresztmetszetet kaphatunk a XVII. századi házi orvoslásról, az akkori idők mindennapi gyógymódjairól. Hiszen a szegényeknek szánt receptektől kezdve akadnak a lajstromban fejedelemasszonynak, nemesasszonynak leírt, összeállított receptúrák, sőt könyvek is szép számmal.

A kéziratok, hangsúlyoznunk kell, nem az egyetemet járt orvosdoktorok munkái, bár iskolázott, latinos műveltségű szerzőket találunk köztük (ez a nyelvezetben, a receptek színvonalában is jól megfigyelhető, nyomon követhető), mint ahogy primitívebb nyelvezettel és írásképpel is találkozunk. A könyvek többsége tehát – bár egyes receptjeik humanista hagyományokon is alapulhatnak – leginkább a házi mindeneskönyvek kategóriájába tartozik.

Az egyes recepteskönyvek felépítése is eltérő. Zömmel orvosságos recepteket tartalmaznak, bár tisztán orvosságos könyv nincs közöttük, ha nem is rendszerezetten, itt-ott rábukkanunk az állattartás és növénytermesztés, kertészeti ismeretek mellett kozmetikai, fodrászati és egyéb szépségápolási javallatokra is. A könyvek típusukat tekintve is többfélék. ABC-be rendezettek, rendezetlenek, fejezetekre bontottak, tartalommutatóval ellátottak, s anélküliek. Vannak főként emberorvosló, s főként állatorvosló (főleg lovakról szóló) könyvek. De az embert gyógyító receptek között is előfordulnak elsősorva állatgyógyászati, kertészeti és más „vények”.

A receptek vagy javallatok a gyógyítás mellett felölelik a háztartás, valamint a ház körüli munkák szinte valamennyi területét. Évszázados tapasztalatok halmozódtak fel bennük, öröklődtek, hagyományozódtak nemzedékről nemzedékre. Olvashatunk mezőgazdasági, kertészeti tanácsokat, mikor, melyik évszakban, sőt napszakban érdemes valamit elvetni, hogy bőven teremjen. Ezek a tanácsok gyakran csillagászati megfigyeléseken is alapulnak; s az akkori gazdaembereket természetes, metszési, állattenyésztési, fagy és mindenféle kártevők elleni hasznos útmutatókkal is ellátták. De nem hiányoznak a háziasszonyoknak szóló befőzési tanácsok, a gyümölcsök téli tárolására vonatkozó megszíveleendő utasítások, mint ahogy nem maradhatnak ki a vadászembereknek-katonáknak fegyverük karbantartását, a méhészeknek méheik helyes gondozását javalló ajánlások, de a borászkodókat is ellátják ezek a receptek néhány hasznos tudnivalóval, hogyan ne ecetesedjék meg a bor, hogyan lehet a hordót tisztán tartani, a bort festeni, ha nem eléggé vörös színű, hogyan hasznosítható a borseprő stb. (Gyakori gyógyászati alapanyag volt!) Egyéb praktikus tanácsok, mint például a tintakészítés, bolhaűzés és mindenféle csodás szerek sem hiányoznak. Nem szabad megfeledkeznünk az akkori kor egyik legbecsesebb állatának, a lovaknak orvoslásáról sem. Az emberorvosló receptek mellett ezek foglalják el a gyógyításban a legfontosabb helyet.

Figyelemre méltó az a szemléletmód, amit az egyes kéziratokban a népnek a babonához (mert nem kevés azoknak a recepteknek a száma, amelyek kizárólag babonás elemeket, ráolvasásokat tartalmaznak), növényekhez, állatokhoz, a természethez való viszonyában láthatunk. A pogány elemekből álló, babonás ráolvasástól, hiedel-

mechtől kezdve a tudományos jellegű, klasszikus szerzőktől eredő (Galenus, Plinius, Avicenna, Dioszkoridesz, Magnus Albertus stb.), középkori közvetítéssel átvett tudásanyagot őrző receptekig széles a skála. Igaz, például Vesalius, Paracelsus nevét hiába keressük. Tisztán herbáriumos könyv sem szerepel ebben a válogatásban, bár egyes növényeket itt-ott botanikai pontossággal írnak le.

Az e könyvekben szereplő növények közül természetesen sok a hatástalan, sőt olykor mérgező is, ugyanakkor sokuk ma is elismert gyógyászati alapanyag. Egyes növények gyógyító hatása mélyen az emberi tudatba ivódott több évszázados megfigyelésen és tapasztaláson nyugodott.

E receptek kipróbálását magától értetődően nem javasoljuk (annak ellenére, hogy egyesek ma is élnek a népi gyógyászatban), olvastukkor gyakran beleborzongunk, hogy a gyógyítás címszava alatt az akkori emberek milyen „pirulákat” nyeltek le, milyen kínokat állhattak ki e különféle kenetként, irként, flastromként alkalmazott gyógyszerektől. A lógyógyászati tanácsok is olykor inkább kínzásnak, semmint gyógyításnak tűnnek. Holott ezek a sokat próbált orvosságok (egyesek szentül állítják, hogy sokan meggyógyultak tőle) akkor modernnek tűnhettek, s évszázados tapasztalatokon alapulóknak számítottak, még ha minden bizonnyal sokszor többet árthattak, mint használhattak. Bár lehetséges, hogy a beteg mindennek ellenére meggyógyult, vagy, akár csak ma, a gyógyszerbevitel tudata is segítőleg hathatott.

Az Országos Levéltárban őrzött Radvánszky-féle átírat nem betűhív, a század-
eleji helyesírás szerinti az átírás. Az Adattár szövegkiadásainak hagyományához híven a betűhívtség mellett döntöttünk. A szövegűség megtartásához fel kellett kutatnunk az eredeti kéziratokat, ami olykor közel sem volt könnyű feladat, hiszen a jelzetek részben megváltoztak, néhány kézirat máshová került, mint amit Radvánszky forrás-ként megjelölt. Az azonosítás kivétel nélkül megtörtént. A könyvek nagy része ismert, de kiadatlan, vagy csak szemelvényeket közöltek belőlük. Egy kéziratot nem sikerült megtalálnunk, ez (I könyv) Apafi Anna orvosságos könyve, amely minden valószínűség szerint a II. világháborúban megsemmisült. (Feltehetően azon a szerelvényen volt, melyen Herepei János próbált megmenteni kéziratokat, de a vonatot bombatalálat érte.) Esetleg még abban reménykedhetünk, hogy a könyvecske lappang valahol. A másik könyv, mely Becskereki Váradi Szabó György munkája (K könyv), határainkon kívül van, és jelenleg hozzáférhetetlen. E két kézirat esetében a Radvánszky-féle olvasatot adjuk, a központozást és a közékezdést modernizálva csupán.

E kötet három részre tagolódik. Az I. rész azokat a „könyveket” tartalmazza, amelyek keletkezését, illetve másolási időpontját a bennük előforduló évszámok alapján pontosabban behatárolhattuk. A II. részbe azokat soroltuk, amelyek pontosan nem datálhatók. Az utolsó (P) könyv, amely több kéz írása, a XVIII. század második feléből is tartalmaz recepteket, azonban mi is csak azokat közöljük itt, amelyeket Radvánszky Béla kiadni szánt. A III. részben jegyzetek, szövegmegjegyzések szerepelnek. A jegyzetek a legszükségesebb információkat tartalmazzák: a lelőhelyet, az esetleges szövegközlést (a részletes irodalom megadásától helyszűke miatt el kellett tekintenünk), a latin nyelvű receptek fordítását.

A jegyzeteknél a betűjel melletti szám az oldalszámot jelöli, a második szám pedig a receptszámot.

Az egyes könyveket betűjellel láttuk el (A-tól P-ig), s a használhatóság megkönnyítésére a recepteket beszámoztuk, megkíséreltük „vényekre” bontani. Minden könyvnek önálló számozása van. Egy receptnek tekintettünk egy betegségre vonatkozó minden egyes eljárást. Mivel a receptek jellege rendkívüli módon eltérő, nem mindenütt sikerült következetesen egységes szempont szerint a receptre tagolás. Ez

különösen abban az esetben volt nehéz, amikor az eredeti kézirat nem állt rendelkezésünkre.

A tárgymutatóban minden lényeges szót feltüntettünk. A mutató az egyes könyvek tárgyszóit tartalmazza. Tárgyszónak tekintettünk minden betegségnevet, eljárást, ezek alkotóelemeit, növény-, anyag- és állatneveket, a receptek összetevőit, mértékegységeket. A tárgyszók előfordulását receptenként tüntettük fel, nem oldalanként. Például a B15. jelenti a B könyv 15. receptjét. A visszakeresés megkönnyítésére az egyes könyvek betűjele fejlécként minden oldalon szerepel. Néhány esetben, ahol hosszabb szövegrészlet, bevezető fordul elő, amely nem tartalmaz receptet, a betűjel mellett az oldalszámot adtuk meg, például 1296. p. Az igéket fölvtettük ugyan a mutatóba, azonban (hacsak nem betegséget jelöltek), sajnos, terjedelmi okok miatt le kellett mondanunk a receptszámok feltüntetéséről, holott adatbankunkban ez is megvan. Az igék alapalakját szerepeltetjük, zárójelben feltüntetve az igekötős változatokat. Ha egy igealak több jelentésben fordult elő, az eltérő jelentéseket megadtuk, ugyanígy az igék régies alakjánál.

A növényneveket, betegségneveket tudatosan nem azonosítottuk a maival, hiszen ez az orvostörténezszek feladata. A mutatót adatbanknak, kézikönyvnek (kézirat gyanánt) szántuk, amely megkönnyíti a kutatást. Legtöbbször a szavak eltorzított alakját is meghagytuk, nem kísérelve meg a helyesbítést, s gyakran a hasonló alakokat nem vontuk össze egy címszó alá, mert tévedésekhez vezetett volna. Bizonyos szavaknál még a szöveggörnyezetből sem volt mindig kideríthető, a szónak mely jelentése értendő az adott esetben, így például gondot okozott a bors és borsó, szegfű és székfű, vagy a méz és mész stb. alakok elkülönítése. A jelzős szerkezetek, illetve kifejezések, szókapcsolatok az alapalagnál keresendők. Például a különböző mályvafajtákat a mályva címszó alatt találjuk, ugyanígy a belőlük készült gyógyszeralapanyagokat is, pl. mályva vize, olaja stb.; s itt keresendők az egyes növények részei is, tehát pl. mályva levele, szára stb. A jelzős szerkezeteket hátravetve, vesszővel különítettük el. Ugyanez vonatkozik az állatnevek, állatok betegsége, s testrészeik nevére is. Például a varasbéka, zöld béka, béka tojása, béka epéje, aszú béka stb. a béka címszó alatt keresendők. Akárcsak a különféle borfajták (fehér, meleg, mézes, savanyú, vörös stb.) a bor címszó alatt stb. Az egyes szavaknál ( )-ben tüntettük fel a leggyakrabban előforduló alakváltozatokat, ' ' között a mi magyarázatunk szerepel. (?) vagy 'P' bizonytalan olvasatot vagy értelmezést jelent. A mutatóban előforduló rövidítések: átv. = átvitt értelemben, fn = főnév, i = ige, konkr. = konkrét értelemben, me = mérték, mennyiség, tr = testrészt.

Szerettünk volna két részletes receptcímjegyzéket (egyet sorrendben, egyet ábécérendben) a kötethez csatolni, ugyancsak terjedelmi okok miatt nem tehattük.

A szövegeket *betűhíven közöljük*, a ma már nem használatos, s nyomdatechnikailag amúgy is kivitelezhetetlen betűket írtuk át mai alakjukra. Így ő = ö, ű = ü, ű = ü, ű = ü. Ha a w v-értékű, megtartottuk, u és ü hangértékben átírtuk; y = ii, vagy ij; ß = sz, . . . ſ = s, ꝛ = z, s nem jelöltük a latin szavak magánhangzóinak hosszúságjeleit. Az ö, ü betűk az RMKKT kiadási szabályait követve rövidek, mivel hosszúságjelük nem eldönthető. Nem avatkoztunk bele a szöveg autonómiájába, az egybe- és különírás terén is megtartottuk az eredeti írásmódot. Egyedül a központozást próbáltuk a maihoz közelíteni valamint a kis- és nagybetűk írását. A rövidítéseket jelöletlenül feloldottuk, s átírtuk a mértékegységek régies jelölését mai számalakjukra. A szövegben előforduló zárójelke és egyéb jelölések a következők: ( ) a szerzők saját zárójele; < > = áthúzott szövegrész; < . . . ? > = olvashatatlan törlés; [?] = bizonytalan olvasat; [!] = így!; . . . = sérült vagy hiányzó szövegrész; * = az adott recepthez jegyzet tartozik,

Még egyszer hangsúlyoznánk, nem tekintettük az utószó feladatának az egyes kéziratok részletes bemutatását, értékelő tanulmány írását. A több mint 7000 receptet tartalmazó kötetet adatbázisnak szánjuk, mert úgy gondoljuk, fontos ismereteket nyújtanak nemcsak a szűkebb szakma: az orvos- és gyógyszerétörténet, botanika, néprajz, életmódvizsgálat, kultúrtörténet, nyelvtörténet-kutatók számára, hanem a régi gyógyászat iránt érdeklődőknek is hasznos, tanulságos, sőt olykor szórakoztató olvasmányt nyújtanak ezek a réges-régi orvosságos receptek. Kultúránk, régi magyar szellemi örökségünk egy dokumentumtípusát, eddig elhanyagolt emlékét szeretnénk itt közkinccsé tenni.

Itt szeretnénk köszönetet mondani mindazoknak, akik segítségünkre voltak e kötet megvalósításában, megjelentetésében. Mindenekelőtt a szegedi József Attila Tudományegyetem I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének és Keserű Bálintnak a szerkesztéshez, az MTA Irodalomtudományi Intézetének és a Medicina Kiadónak a megjelentetéshez nyújtott segítségért; s azoknak, akik hasznos tanácsaikkal és észrevételeikkel e vállalkozás fölött bábáskodtak, amelynek elindítója és türelmes irányítója Jankovics József volt, ki Grynaeus Tamással – akit szakmai tanácsaiért külön köszönet illet – egyetemben a kötet fáradságot nem kímélő lektora is volt egyúttal, és e munka patrónusa; Kőszeghy Péternek, aki a megjelentetés áldozatos mentora volt; s azoknak, akik a tárgymutató számítógépes feldolgozását végezték vagy abban oly sokat segítettek: elsősorban Gál Györgynek, valamint dr. phil. Heinz Christennek (Basel) és Kokas Károlynak.

H. G.